

butunittifoq, ittifoqdosh, kommunizm, komsomol, kolhoz, sovxoz, pioner va b.); 4) ba'zi leksik birliklarga subyektiv-baho munosabatlarining salbiydan ijobiyga tomon o'zgarishi (mafura, biznes, biznesmen, millioner, savdogar, fermer, boy, mulkdor, unsur (element), bankir, birja, janob, kapital, senat, firma, parlament va b.); 5) so'z ma'nosining kengayishi (bandlik, baxt uyi, savdo uyi, diagnostika markazi, manzil, kompyuter (savodxonligi, axborotni saqlash, yuklash, sichqoncha), elektron (nashr, imzo, pochta, savdo, tijorat)); 6) xorijiy so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishi (antivirus, antiterror, bayt, bakalavr, bankomat, barter, brifing, broker, gimnaziya, diler, investor, kredit, lavash, lizing, marketing, menejer, monitoring, ambudsman, reyting, referendum, sertifikat, forum va b. Bu so'zlar ehtiyoj, zarurat sifatida tilga qabul qilinadi); 7) geografik nomlar, kishi nomlari milliy tariximizga oid nomlarning qadimiy variantlarining faol qo'llanila boshlanishi. Bular nihoyatda ko'p bo'lib, misollar qisqartirib olindi [7:3-16].

Mustaqillik yillarida tilimizda yuz berayotgan bu jarayonlar qoraqalpoq tilida ham sodir bo'lmoqda. Bunday o'zgarishlar, eng avvalo, ommaviy axborot vositalarida, kompyuter va elektron axborot tizimida, bozor iqtisodiyoti, xalqaro aloqalar, jamiyat tuzilishi ta'siri sabablari bilan kirib kelmoqdaki, bularning barchasiga o'zbek tili va boshqa tillar vositachilik rolini bajarmoqda, o'z navbatida, ular qoraqalpoq tilida o'z aksini topmay qolmaydi, albatta.

Adabiyotlar

1. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика. – М.: 1962. IV. –С. 72; Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного языка и его диалектная система. –Нукус-Казань: 1976.
2. Бекбергенов А., Пахратдинов К. Каракалпак тилине Каракалпакстандағы басқа түркий тиллериниң тәсири. Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. Илимий мақалалар жыйнағы. I. –Нөкис: 1998.
3. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. –Москва: “Наука”, 1967.
4. Дешериев Ю.Д. Развитие младописьменных языков народов СССР. – Москва: 1958.
5. Кошанов К. М. Русские заимствования в каракалпакском языке. –Нукус: “Каракалпакстан”, 1988.
6. Кошанов К.М., Пренова Г.Б., Заримбетов А.А., Абубакирова Р.Ж., Кудайназарова Г.Л. Иностранные слова в учебниках начальных классов. – Нукус: 2013.
7. Махмудов Н. Ўзбек тили луғат бойлиги ривожланишида фаоллашган жараёнлар. //Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: 2015. № 5.
8. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов О. Каракалпак классиклери шығармаларының тили. –Нөкис: 1995.
9. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения. Под ред. Г.Н.Скляровского. СПб. Фолио-Пресс, 1998.
10. Турабаева Н.А. Қарақалпоқ тили лексикасининг таракқиетида ўзбек тилининг таъсири. Филол.фан.номз. ... дисс. автореф. –Нукус: 2008.
11. Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX начале XX вв. по данным письменных памятников. –Ташкент: “Фан”, 1986.
12. У.Бердимуратов. Әдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен карақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: 1973.
12. Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari.

РЕЗЮМЕ

Bir til tizimiga mansub bo'lgan o'zbek va qoraqalpoq tillari qadimdan bir-biriga ta'sir qilib, o'zaro aloqada bo'lib kelmoqda. Bu aloqa mazkur tillarning barcha sathlarida ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, bu leksik sohada ancha sezilarli. Maqolada mazkur tillarning o'zaro ta'siri mustaqillik yillarida qanday darajada amalga oshayotgani masalalari qarab chiqiladi.

РЕЗЮМЕ

Ўзбекский и каракалпакский языки относящиеся к одной языковой системе издавна взаимодействуют, взаимодействуют друг с другом. Эти языковые связи видны на всех уровнях этих языков. Особенно это хорошо ощущается на лексическом уровне. В статье рассматриваются вопросы каким образом и на каком уровне эти языки взаимодействуют друг на друга за годы независимости.

SUMMARY

The Uzbek and Karakalpak languages, belonging to the same language system, influence and interact with each other. These connections can be seen on all levels of these languages, especially it is seen well on the lexical level. The author of the article studies the issues-how and on what level these languages influence on each other for the years of Independence.

ЭЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕГИ ҮРП-ӘДЕТ ХӘМ ДӘСТҮРЛЕРГЕ БАЙЛАНЫСЛЫ СӨЗЛЕР

Г.Қарлыбаева - филология илимлериниң докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: этнографик сўзлар, фонетик, лексик хусусиятлар, урф-одат ва анъаналар.

Ключевые слова: этнографическая лексика, фонетический, лексические особенности, традиции и обычаи.

Key words: ethnographic vocabulary, phonetic, lexical features, traditions and customs.

Хәр бир миллет өзиниң миллийлигине, тилине, үрп-әдет дәстүрине ийе болып, өзгешеленип турады. Тил жәмийетлик кубылыс болғанлықтан ондағы хәр бир хәдийсе, өзгерислер тилимизде, оның лексикасына өз тәсири тийгизип отырады. Этнолингвистикалық изертлеуде халықтың тарихый басып өткен жолларының

излери, яғный, аўызеки әдебияты, дүнъятаныўы, үрп-әдетлери, оның басқа халықлар менен қарым-қатнасы хәм т.б. сәўленеди.

Қарақалпақ халқының өмир тарийхынан әсирлер даўамында қәлиплесип келген миллий үрп-әдет дәстүрлеринен, басқа халықлар менен қарым-

катнасынан дерек беретугын этнографиялық лексиканы хәр тәрепке изертлеу, оларды жыйнау, белгилі бір системаға түсіріу хәзирги қарақалпақ тил билиминин тийкаргы мәселелериниң бири болып есапланады. Усы көзқарастан Әжинияз шығармалары тилиндеги этнографиязмлерди үйрениу шайыр жасаған дәуирдеги халқымыздың тарийхын, тилимиздин тарийхын үйрениуге, әдебий тилдин лексикасындағы өзгерислерди анықлауға жәрдем береді.

Дәстүр атамаларын билдиретуғын сөзлер шайыр шығармалары тилинің лексикасының бир бөлегин курайды. Қарақалпақ халқында қонақтың қоналқасына мал сойып, алдына бас қойыу дәстүри сақланған. Бул дәстүр шайыр шығармаларында төмендеги қатарларда сәуленеді. (Мысаллардың тийкаргы бөлеги шайырдың 1975, 1988, 2014-жыллары баспадан шыққан таңламалы шығармалары бойынша берилип, қауыстың ишинде шәртли түрде шифрлар менен белгиленди) [1, 2, 3].

Мысалы: Әжинияздың қыз Меңеш пенен айтысында мынадай қатарлар бар:

Ақ Меңеш, түсленбеймен, қондырмасаң,
Қоналқама бир қозы сойдырмасаң [2:192].

Алтынлап айдары бар ул табарсаң,

Қозың сойып пәтия алсаң Әжинияздан [1:223].

Бул мысалдағы қоналқа сөзи «келген қонақларға берилетуғын ас» деген мәнини билдириу ушын жумсалған.

«Күйеу мениң сарпай пулым бер» – дейип [1:115].

Қалыңына бир көйлеклик бояқ берип [1:218].

Жоқарыдағы қалың лексемасы этнографиялық термин ретинде көпшилик түркий тиллерде ушырасады. Махмуд Кашғарийдың «Девану лугат ит түрк» мийнетинде қалың – неке тойында қалыңлық ушын күйеу тәрәпинен берилетуғын мал, дүнья мәнисинде қолланылады.

Әкеси бир бояққа берген апаң, Төркинлеп төркинине келгендағы [2:190].

Келтирилген мысалдағы төркин этнографиязми тийкарынан қыздың ел-журты, туысқанлары деген мәнини билдиреди. Хәзирги қарақалпақ тилинде бул сөздин мәниси кеңейип, «бир нәрсениң тийкары, негизи» деген мәнилерде де қолланылады.

Кәтқуда сөзи бизиң дәуиримизге шекем жетип келип мәниси бираз өзгериске ушыраған. Әжинияз шығармалары лексикасында ушырасатуғын кәтқуда сөзи тарийхий дереклерге қарағанда еки түбир сөздин биригүинен пайда болған. Парсы тилинде бул сөз «баслық», «қәуым баслығы», «шаңарақ басшысы», «урыу баслығы», «қандай да бир жумыстың басында турыушы киси» мәнилерин аңлатады [1]. Айырым илимпазлар бул сөз «патша куда» – «бас куда» сөзиниң тийкарында пайда болғанын айтады. Себеби, қудалыққа келгенде бас куда мерекени басқарып, кәтқудашылық етип отыратуғын болған. Әжинияз дәрәпелеринде кәтқуда сөзи төмендеги мәнилерде пайдаланылады:

1. Ел басқарыу исине белсене қатнасатуғын, елдин абырайлы кисиси, ақсақал, жәмийеттиң жетекши ағзасы мәнилеринде:

Атасы Әбил кәтқуда, молла Тәжидур ағасы,
Бәршедин ағла сениң хүсни-жамалың қыз Ораз (2,24)

Ағамыз Әуезбий, кәтқуда Самурат,

Рәйсимиз Тоққыздур, қазыйул хажат [1:161]

2. Сөзге шешен, шатаслы мәселелерди шешийуге төрелик ететуғын адам сыпатында:

Атқа минген билән кәтқуда болмас,

Йурттан асқан ақыл-хуушы болмаса [1:67].

Шайыр шығармалары тилинде кәтқуда сөзи абырайлы киси, ақсақал, басқаларға сөзин өткере алатуғын, мүтәж кисиге дұрыс кеңес беретугын жәмий-

еттиң жетекши ағзасы мәнисинде кең жумсалған.

Турмыстағы қуанышлы жағдайларда өткерилетуғын салтанатлы жыйын, мереке [2] болған той этнографиязми шайыр дәрәпелеринде жийи жумсалады. Бул сөз ески түркий тиллеринде де той-тамаша, зыяпат мәнилеринде қолланылған.

Қыз-жигити жууап айтар дәмә-дәс,

Хайтыу-майрам гөзлегениң,

Тойда жууап излегениң [2:80]

Ақ Меңеш, хайтты да қой, тойды да қой,

Үйинде усла да отыр қазан-ошақ [3:135]

Қарақалпақ халқында той берип бақсы айттыруу, гүрес туттыруу, ылақ ойыны сыяқлы дәстүрлер бар. Халық тилинде, көбирек дәстанларда ушырасатуғын той-тамаша атамаларының бири – ылақ ойыны. Ол шайыр шығармалары тилинде көкмар, көкбар түринде, халық аўызеки дәрәпелеринде, дәстанларда көкпар түринде қолланылады. Мысалы: Көкбарыу - ылаққа кеңдур даласы, Көкбар, ылақ ойнар йигити барды [2:19]; Арқыратып бедеу минип шапқаным, Тазылар жууыртып, көкмар шапқаным [2:119].

Қарақалпақ халқының миллий мәдениаты, үрп-әдети, салт-дәстүрлери, ашық кеуиллиги, миймандослығы уллы шайырдың тилинде өз сәуленениуин тапқан. Мысалы: Бирге отырған, әй йигитлер, Аңырғаннан сөз якшыды, Дегишме айтың хәр қызға, Хош йигитке қыз якшыды. Йигит қумар шай ишмегә, Қыз ушын жаннан кешмәгә, Кулақ салың қатар қызлар, Сөзим болар дегишмәгә [2:168], Мал бергени қайыл болса, Қолына узатып алса [1:126], Әтәрки келсәләр меҳман әлин қаўсырып қарсы алур, Барыны меҳмандын аямас, дәстүрханын кең жайур [2:24], Қаршы алур мийман келсе, шайы-сәўбет саз илән [2:24].

Әжинияз дәрәпелери тилинде халқымыздың миллий кийим-кеншек атамалары хаққында да бай этнографиялық мағлыұматлар келтирилген. Ер адамлардың кийимине байланыслы төмендегидей атамалар ушырасады:

Қалпақ – хәр түрли формада келетуғын, көбинесе жазда кийетуғын бас кийим болып [3], шайыр шығармалары тилинде жийи ушырасады. Мысалы: Сорасан елимди Хожбан бизлерден, Қалтағы қазандай еллерим барды [1:32].

Келтирилген қосық қатарында «қалпағы қазан» сөз дизбегі арқалы «қалпағы қара» деген мәни түсиндириледі, яғный, шайыр бул сөзди «қарақалпақ» сөзиниң синоними ретинде пайдаланған. Мысалы: Қалпақтың қалқанлы жигити барды [1:33]; Қалпақтың кәмийне Зийұары барды [1:34].

Сөзликте қалпақ сөзиниң қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түрк, татар тиллерине тийисли екенлиги, төбеси шошақ, тақыяның сыртынан кийетуғынлығы, ықлым шараятқа, климаттың жағдайына қарай хәр қыйлы материаллардан таярланатуғынлығы айтылады [4]. Әзбек әдебиятының уллы шайыры Наўайы шығармалары тилинде де қалтақ сөзи ушырасады: Шоҳу тожу хильате ким мен томоша қилғали, Ўзбаким бошида қалтоқ, эғнида ширдоғи бас [5].

Елтири сеңсең атамасы өскин жүнли қой терисинен исленген постын дегенди билдиреди. Мысалы: Өзиниздей үлкен-үлкен мырза қыздан, Елтири сеңсең алайын мен деп келди [2:184].

Шоқай – ер-жигитлердин аяқ-кийимлери болып, ол жылқы ямаса сыйырдың бас терисинен тигиледи. Мысалы: Гүз болып мийзан түссе, қайтар кийик, Мергенлер кийик аўлар шоқай кийип [2:193].

Постын – териден тигилген сырт кийим, жыллы тон мәнилерин билдиреди: Қой тери постын кийип белинди мәккәм байлап ал [2:163].

Белбеу – сыртқы кийим жыйнақлы болып турыуы ушын хәр қыйлы гөзлемелерге нағыс салынып кестеленген, белге бууатуғын шаршы. Белбеуді ерлер

де, ҳаял-қызлар да байлаған. Буны мына мысаллардан көриуге болады. Мысалы: Гүдары *белбеуи* белине түскен, Бойы ақ теректи аралап өскен, Қалпақтың қалқанлы жигити барды [2:12]; *Белбәуиң* түрмәдән, зерли қалайы, Хабарың бер, пәрийадым йол болсун [2:100]; Бойнында *потасы* дәруиш ел гезер [2:50].

Соңғы мысалда көрсетілген *пота* сөзи қарақалпақ әдебий тилиндегі *белбеу* сөзи менен өз ара синоним, *пота* – тауардан ямаса шүберектен исленген белбеу болып, гейде оны басқа да тартып (сәлле орнына), ушын мойынға түсирип коятуғын болған. Жоқарыдағы қосық қатарында келтирилген *гүдары* Ирандағы жердің атын билдиретуғын сөз. Яғнай, *гүдары белбеу* деген «Иранның Гүдар деген жеринде ислеп шығылған белбеу» дегенди аңлатады. Және де, шайырдың қыз Меңеш пенен айтысында *былғары тери* сөзи жумсалған. Бул сөз де жоқарыдағы мысалдағы сыяқлы өнимнің таярланған жерин аңлатып келеди. Бурынғы Булғар мәмлекети хәзирги Татарстан, Башкуртстан Республикалары аймағында болған. Булғар мәмлекетинде терини қайта ислеу санааты күшли рауажланған. Сонлықтан да, бул мәмлекетте таярланған былғары терилерге дүнья базарында талап күшли болған.

Әжинияз шығармаларында ҳаял-қызлардың кийим-кеңшеклерине байланыслы этнографизмлер оғада көп қолланылған.

Киймешек – ҳаяллардың бас кийими. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында исленген ҳаял-қызлардың кестели кийимлериниң бири [6]. Қарақалпақларда киймешекти келиншеклер де, кемпирлер де кийген. Келиншеклердің киймешеги «қызыл киймешек» деп аталған. «Қызыл киймешек» қызыл реңдеги ушығадан тигилип, хәр қыйлы реңдеги сабақ пенен кестеленген, ал кемпирлердің киймешеги ақ гезлемеге нағыс ойып кестеленгенликтен «ақ киймешек» деп аталған [7]. Бул ҳаққында К.Мәмбетов былай деп жазады: «Келиншеклер кийетуғын киймешек, негизинен, той кийими есапланып, үш мүйешлик үлгисинде тигилген. Бул кийим де әлұан нағысларға бай. Материалы ушығадан болып, жаўлығы жипек тауар менен жийекленген болады. Нағыслары хәр қыйлы болып, бес нағышлы хәм тоғыз нағышлы киймешеклер ушырайды» [8]. Бул сөз шайыр шығармаларында төмендеги мысалларда ушырасады. Мысалы: *Киймешегин* киймей үйине қойып, Лолы яға етип кийсә керәкти [2:77].

Қарақалпақ ҳаял-қызларының хайўанқашлап бас орау дәстүри ҳаққында шайыр: Сәхәр турып өзи зүлпин тараса, *Хайўанқашлап қыя салып ораса* [2:35], – деп жазады.

Түрме – (түрмә) қыз-келиншеклердің басына орайтуғын жипектен тоқылған гезлеме. Мысалы: Устине кийгени атлас камқады, Башда *түрме*, әлде пәрең румалы [2:104]; Айна алып ақ жүзине қараса, *Түрмесиниң* шашақлары қырмызы [2:36]; *Белбәуиң түрмәдән*, зерли қалайы [2:100].

Қарақалпақ ҳаял-қызларының бас орауы болған *түрме* қарақалпақ халық қосықларында да ушырасады:

Кир дегенде қызлар турмаң уялып,

Түрмеңиң сыртынан айдынлы шалып («Қызлар үйге кир»)

Бәшбент – (бешбент) көйлектің сыртынан кийетуғын жеңи бар, астарлы кийим, негизинен, қыз-келиншеклердің кийими. Бул кийим де өзине тән өзгешеліклерге ийе. Мысалы:

Үстиңә кийгениң *бәшбент-падишайы*,

Таўыс бир көйлекің гүлгүн дарайы,

Белбәуиң түрмәдән, зерли қалайы,

Хабарың бер, пәрийадым, йол болсун [2:100]

Паишайы сымлы балағы жипек шашақ [1:217].

Мысалдағы *бәшбент* атамасы қарақалпақ әдебий тилинде *бешбент* түрінде қолланылған. Ал, *падишайы*

(*паишайы*) ала жолақ нағыслы гезлеме материал болған.

Сәўкеле – хасыл таслар, моншақлар менен безелген бас кийим. Бул сөз еки сыңардан турады. Е.Жанпейсов биринши *сәў* сыңарының мәнисин ески түркий тилиндегі *сағ-саў, саламат, жақсы* сөзи менен байланыстырады [9]. Сондай-ақ, усы мәниде татар, чуваш, түркмен, қырғыз, түрк тиллеринде де *сағ/сақ/сау/сай* түрінде қолланылады. Сәўкелени қыз-келиншеклер той-мерекелерде кийетуғын болған. Мысалы:

Сол қыздың *сәўкеле* либасын кийип [2:169].

Жегде – ҳаял-қызлардың бурынғы ўақытлары жипектен кестелеп тиккен хәм басына бүркенип кийип жүретуғын жеңли кийими. Қарақалпақ ҳаяллары шайы жегде менен бирге байрам күнлери сәнли безелген ақ жегде кийетуғын болған. Оны кейўаны ҳаяллар кийген. Мысаллар:

Басында жипек түрме, *шайы жегде*,

Қызлары бизиң елдің мине сондай [2:188].

Құлпылы – нағыслы, *шыт* – гезлеме дегенди аңлатады, демек, *құлпылы* хәм *шыт* сөзлериниң қарақалпақ әдебий тилиндегі синонимлик варианты *нағыслы гезлеме* деген сөз дизбеги есапланады. Мысаллар: *Көйлеки құлпылы шыт*, қундыз *тонының* жағасы [2:175]; *Көйләкшәси* зәрбап, алтын йүгәни, *Пайтабасы* үштоп, атлас кийгәни [1:61].

Бул мысалдағы *көйлекше* сөзи айланасына шашақ өткерип, нағысланған жеңил жабыныў кийими, ал *пайтаба* – аяққа оралатуғын мата, шылғау.

Яўлығын ташлабан башыны ашып, *Нәфис көйләкләрин* кийсә керәкти [2:77].

Мысалдағы *яўлығ* сөзи қарақалпақ әдебий тилинде *жаўлық* формасында ушырасады, *жаўлық* – ҳаял-қызлардың басына жамылатуғын үлкен хәм узын орамалы. Ерте дәўирдегі қазақ ҳаяллары ақ жаўлық, қарақалпақ ҳаял-қызлары хәр қыйлы түстеги гүлли орамаллар тартқан.

Таўыс бир көйләқиң гүлгүн *дарайы* [2:100]. Келтирилген мысалдағы *дарайы* – мөреленген жол-жол жипектен тоқылған енли, жуқа гезлеме хәм оннан тигилген кийим-кеңшекке байланыслы айтылады.

Қарақалпақ ҳаял-қызларының өзине тән тағыншақларының түри оғада көп. Мәселен: *Әребек* – мурынға салынуатуғын сырға. Ол гүмис сымнан дөңгелек етип жасалған болып, сыртқы қапталларында көк реңди, феруза түсли майда-майда хасыл таслар, алтын жалатылған. Әдетте, ол мурынның оң жағына тағылады. Мысаллар: Писте бурынында *тилла әребек*, Екки қара көзиң екки бәладек [2:98].

Ҳаял-қызлардың тағыншағы – *ҳәйкел* мыс ямаса гүмистен исленген ҳаял-қызлардың көкирегине тағып жүретуғын безениў буйымы. Қарақалпақлар *ҳәйкели* бир неше бөлеклерден турады. Бас бети гүмис қаңылтырдан қуралған. Бет жағында бирнеше қаслар хәм алтын жалатып исленген нағыслары бар. Гүмис қаңылтырлы, қошқар шақ *ҳәйкелдің* басы үш ири бөлектен турады. Оның орта бөлегі кесесине орналасқан узын түтикше. Еки ушы нағыслы етип қапаланған. Бир жағының қақпағы алынбалы-салынбалы болып, оның ишине қуран хаятлары яки қағазда жазылған дуўа, теңгелер салынады. *Ҳәйкелдің* қурамы әдеўир үлкенлеў болып, ол жәўхар тас, алтын хәм гүмислер менен безетилген. Майда жылтырауық шынжыры хәм қоңыраулы тағыншағы болғаны ушын да қызларға үлкен салтанат бағышлайды [10]. Сонлықтан, бул тағыншақтың орны әдеўир өзгеше болып, Әжинияз дәретпелеринде жийи ушырасады. Мысалы: Ақ сийнең *тилла ҳәйкел* тизилур [2:100]; Ре-раўаж етти мени көксиндеги *ҳәйкеллерий* [1:76]; Зайы-залым өңириңе *мәрўар мунаққашыны* безеп, Ай-әлифтек наз етип, *ҳәйкелин* таққан, бери кел [2:110].

Сырға – кулаққа илдириу үшін хәр түрлі металлардан арналып исленген зат. Мысалы: *Сырға салып тилла хәйкел* тақанда, Аны салған кулақлары қырмызы [2:35]; Кулағына тақып *алтын сырғаны*, Зәрбарағ алтын куйылмыш таққан аның *сырғасы* [2:24].

Билезик – билекке тағатуғын безениу заты, ол нағысланып, қас қойылып, қымбат бағалы металлардан исленеди. Мысалы:

Салып тилла *билезикти*,
Қашы йай, көзі сүзикти,
Шығарса *алтын жүзикти*,
Қайтып бармағына түсер [2:97]
Оң қолында алтын-гүмис *билезик* [1:32]
Зәрбарағ өрилген тилла *шашбағы* [1:54]
Алтынлап өрген *шашпағы*,

Жүрсе өкшесине түсер [2:97]. Қосық қатарындағы *шашбағ* атамасы әдебий тилде *шашбау* формасында қолланылған, *шашбау* – шаштың үшін бириктирип туратуғын гилт ямаса гүмис тыйынлар тағатуғын лента сыяқты жалпақ жүн жип болған.

Түйме (*түгмә*) – хаял-қызлардың өңирине тағатуғын безениу заты. Гүмистен исленип, алтын жалатылып, нағысланған болады. Түйменің сыртқы көринисине байланысly жалпақ түйме, шар түйме, жумалақ түйме, бақа түйме, илгек түйме деген атамалары бар. Мысаллар: Толып-ташып дәр्या киби ақанда, Қатар-қатар алтын *түгме* тақанда [2:114]; Өңиринә хәйкел, *түгмә* тақышып [2:118]; Көшкенде көлеңкели бар *күймеси*, Көйлеги дарайыдан, *он түймеси*, Бели қылдай, өңиринде хәр *түймеси* [1:216].

Жүзик – бармаққа салып жүриу үшін алтыннан, гүмистен хәм хәр түрлі металлардан дөңгелек етип соғылған зат, сақыйна. Мысаллар: Кумырысқадек қыпша-қыпша беллерің, Бармақ толы *йүзүк-йүзүк* әллерің [2:98]; Шығарса алтын *жүзикти*, Қайтып бармағына түсер [2:97].

Өңирмоншақ – ярымшар үлгисіндегі, ойма нағыслы, төменинде шынжырға бекитілген қоңыраулары бар, хаял-қызлардың көкірекке тағатуғын безениу заты. Бул сөз шайыр дөретпелерінде жиий қолланылған: Кийген тоны көрген сайын жалтырап, *Өңір моншақ*, хәйкел тақып сылдырап [2:102]; *Шылдыры*, *өңір моншақ* бар жәнеси, *Билезик*, *жүзик*, *сырға*, көп немеси [2:188].

Шытақ – зергерлик бұйымларында қолланылатуғын хәр қыйлы үлгідегі жуқа гүмис жапырақ. Мысалы: Алтын хәйкел, *гүмис шытақ* өңір моншақ таққаны [2:24].

Гәүхар – қымбат бағалы жалтырақ тас атамасы

Әдебиетлар

1. Уразбоев А. Оғажийнинг «Риёз уд давла» асарида ижтимоий-сиёсий лексика: филол. фан. номз. дис... автореф. – Ташкент: 2009. 81-б.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 329-б.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Т. III. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 10-б.
4. Русско-каракалпакский словарь. – М.: 1967, – С.181.
5. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: «Фан», 1968, 32-б.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Т. II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. 347-б.
7. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинің қол өнер лексикасы. – Нөкис: «Билим», 1997, 18-б.
8. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 145-б.
9. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: «Наука», 1989. – С.15.
10. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 122-б.
11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: 1974, – С. 142.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: 1951, – С. 357.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада Ажиниёз поэзиясидаги этнографик сўзларнинг фонетик, лексик хусусиятлари, уларнинг қўлланилиши мисоллар билан кўрсатилган. Ҳақ даврдаги халқ тили уларнинг ҳозирги вақтдаги қўлланилиш хусусиятлари, уларга бошқа тилларнинг таъсири ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье указываются фонетические и лексические особенности слов, относящихся к этнографической лексике в поэзии Ажинияза. А также, речь идёт о влиянии родственных языков. Анализируя слова, которые употреблялись в те времена, когда творил поэт, мы стали свидетелями того, что некоторые из этих слов и сегодня бытуют в языке местных жителей и ещё раз удостоверялись в том, что народ никогда не теряет свои национальные ценности.

SUMMARY

The article deals with the phonetic and lexical features of the words belonging to ethnographic layer of the vocabulary. Analyzing the words that were used in those days when the poet created, we see that some of them still exist in the language of local residents and again we are sure that people never lose their national values.